

UDK:801.361

BUGUNGI KUNDA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA ASSOTSIATIV MAYDONNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

XIDIROVA Gulzoda

Toshkent davlat agrar universiteti o'qituvchisi, PhD

E-mail: gulzoda@yandex.ru

tel: 90933 63 78

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda zamonaviy tilshunoslikda assotsiativ maydonni o'rganishning ahamiyati yoritilgan. Ma'lumki, inson borliqni til orqali angelaydi, tushunadi va his etadi. So'zlar ongimizda muayyan guruhlarni tashkil qiladi. Ularning ma'nosini anglash uchun har bir guruh mohiyat, undagi so'zlar voqelik, ma'nolar orqali ifodalangan bilim ekanligini tushunish lozim. Tilshunoslikda bu kabi til birliklarning shakliy yoki mantiqiy-semantik belgisiga ko'ra o'zaro birlashuviga assotsiatsiya deb qaraladi. Predmet hamda so'z haqidagi tasavvurni bir-biridan ayro tushunish mumkin emas.

Kalit so'zlar: *assotsiativ, lisoniy assotsiatsiya, assotsiativ ma'no, o'zbek leksemasi assotsiatsiyalari, zamonaviy tilshunoslik.*

ABSTRACT

This article highlights the importance of studying the associative field in modern linguistics today. It is known that a person perceives, understands and feels being through language. Words form certain groups in our minds. To understand their meaning, it is necessary to understand that each group is essence, the words in it are knowledge expressed through reality, meanings. In linguistics, a language like this is seen as an association to the Union of units according to their formative or logical-semantic sign. The idea of the subject and the word cannot be understood separately from each other.

Key words: *associative, linguistic association, associative meaning, Uzbek lexeme associations, modern linguistics.*

KIRISH

Bugungi kunda jahon tilshunosligida so'z birikmasini tadqiq qilish masalasi azaldan keng muhokamalarga sabab bo'lgan. Bugungi kun tilshunosligida til sohiblarining ongida olamni konseptuallashtirish va lisoniy voqelantirishning o'ziga xos tadqiqi doirasida ma'lum tematik maydonga tegishli birliklarni struktur-semantik,

kommunikativ-pragmatik, qiyosiy-tipologik yoʻnalishlarda izchil izlanishlar olib borilmoqda. Ayniqsa, sintaktik konstruksiyalar tizimidan oʻrin egallagan predlogli soʻz birikmalarining tabiati, kategorial belgilari va lisoniy xususiyatlari haqida hozirgacha bildirilgan fikrlar turli-tuman, baʼzan oʻta ziddiyatli boʻlganligi sababli fanda soʻz birikmasi nazariyasi yaxlit va tugallik kasb etgan emas.

Maʼlumki, inson borliqni til orqali anglaydi, tushunadi va his etadi. Soʻzlar ongimizda muayyan guruhlarni tashkil qiladi. Ularning maʼnosini anglash uchun har bir guruh mohiyat, undagi soʻzlar voqelik, maʼnolar orqali ifodalangan bilim ekanligini tushunish lozim. Tilshunoslikda bu kabi til birliklarning shakliy yoki mantiqiy-semantik belgisiga koʻra oʻzaro birlashuviga assotsiatsiya deb qaraladi. Predmet hamda soʻz haqidagi tasavvurni bir-biridan ayro tushunish mumkin emas. Ularning oʻzaro muvofiqligi assotsiatsiya qonuniyatlariga boʻysunadi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-komparativistik tahlil kabi ilmiy pedagogik tamoyillardan foydalanildi. Tilshunoslikda til elementlari orasidagi tizimli munosabatlarni tushunish XX asr boshlarida shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur tomonidan til tavsifiga asos boʻldi. F. de Sossyurning fikricha, til – belgilar tizimidir: Til tizim boʻlib, uning barcha elementlari bir butunlikni tashkil etadi va bir elementning ahamiyati faqat bir vaqtning oʻzida boshqalarning mavjudligidan kelib chiqadi.. *Assotsiativ maydon* atamasi esa ilmiy adabiyotlarda ilk marotaba Sh.Balli tomonidan qoʻllanilib, assotsiativ guruh va qatorlar maʼnosini anglatgan.

Oʻrganilayotgan obʼektni tizimli modellashtirish koʻplab fanlar rivojlanishining hozirgi bosqichida bilishning eng samarali usuli hisoblanadi. Tabiat va jamiyatning turli sohalarida izchillikni oʻrnatish XX asr fanining eng muhim yutuqlaridan biridir.

Tizimning quyidagi taʼrifini umumeʼtirof etilgan deb hisoblash mumkin: tizim – bu tarkibiy qismlar (komponent) va elementlar (tuzilma) oʻrtasidagi aloqalar yoki munosabatlar sxemasini ajratib koʻrsatish mumkin boʻlgan har qanday murakkab birlik.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili (Literature review).

Til tizimining dastlabki modellaridan biri tabiiy fanlar taʼsirida vujudga kelgan daraja modelidir. Bu modelda til tizimi ierarxik munosabatlarda boʻlgan darajalar yigʻindisi – tizimlar tomonidan shakllantiriladi. Birinchi darajali modellar I.A. Boduen de Kurtene va fransuz tilshunosi E. Benvenist asarlarida paydo boʻlgan. Tilning darajali modelining oʻziga xos xususiyati uni simmetrik va ideal tartiblangan tizim sifatida taqdim etish istagidir. E. Benvenistning fikricha, “sathlar bir xil

tuzilishga ega, ya'ni ular bir-biriga izomorfdir. Darajali kontseptsiya vositasida tilning tuzilishi talqin qilinarkan, uning juda oddiy ekanligi aniqlandi"¹.

Til tizimini modellashtirishning yana bir turi maydon hisoblanadi. Maydon yondashuvi XX asrning 30-yillarida semasiologiyada paydo bo'lib, keyinchalik til hodisalari va umuman tilning keng doirasiga tarqaldi. Mashhur nemis olimi J. Trier maydon nazariyasining asoschisi hisoblanadi. Tilning global tizimi, J.Trierning fikriga ko'ra, bir-biriga parallel bo'lgan ikki turdagi sohalarga bo'linadi: kontseptual va og'zaki sohalari. "Har bir soha o'z navbatida elementar birliklarga – tushunchalar yoki so'zlarga bo'linadi, shu bilan birga og'zaki (belgi) maydonning tarkibiy qismlari, xuddi mozaik toshlar kabi, tegishli kontseptual sohani to'liq qamrab oladi"².

Maydonlar nazariyasining keyingi rivojlanishida ikkita asosiy yo'l belgilandi. Ayrim olimlar (L.Vaysgerber, K.Reyuning va boshqalar) paradigmatic sohalarni, boshqalari (masalan, V.Portsig) sintagmatik munosabatlarni, ya'ni sintagmatik sohalarni o'rgandilar. Ham paradigmatic, ham sintagmatik munosabatlar orqali bog'langan so'z turkumlarini, ya'ni qo'shma (yoki murakkab) sohalarni o'rgangan olimlar ham talaygina.

Ba'zi manbalarda assotsiativ maydon atamasi mazmuniy maydon tushunchasining sinonimi sifatida qo'llaniladi. Masalan, "Yu.S. Stepanov mazmuniy maydonlarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi: Pakrovskiy maydoni, Trir maydoni, Portsig maydoni. U assotsiativ maydonni ham mazmuniy maydon turlaridan biri sifatida to'rtinchi turga kiritadi"³, ya'ni olim assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalarini o'zaro farqlamayadi, ularni o'zaro sinonim deb hisoblaydi.

Y.N. Karaulov esa o'z tadqiqotida assotsiativ maydon va mazmuniy maydon tushunchalarini farqlaydi va ikki alohida hodisa sifatida ajratadi. U assotsiativ maydonni reallikni angelaydigan individual shaxsning ta'rif-tasviri ekanligini asoslab beradi. Yu.N. Karaulov fikriga ko'ra, "assotsiativ maydon va mazmuniy maydon o'zaro farqlanadi. Assotsiativ guruhlar tuzilishida ongda shakllangan bilim va munosabatlar har bir shaxsda individual bo'lishi, assotsiativ maydon elastik tarzda belgilanishi, ya'ni turli shaxslar tomonidan tuzilgan assotsiativ guruhlarining hajmi har hil bo'lishi mumkinligi, ya'ni assotsiativ guruhlar tuzilishi jarayonida individual erkinlikka va ixtiyoriylikka yo'l qo'yilishini kuzatish mumkin"⁴.

¹ Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию/ В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – 384 с.

² Трир Й. Немецкий словарь в смысловой области разума. История языкового поля. От истоков до начала 13-го века / Й. Трир. – Берлин, 1934. – С. 177.

³ Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.-М.:Просвещение, 1975. – С. 52.

⁴ Караулов Ю.Н. Общая и русская идиография,-М.Наука, 1976. – С. 176.

“Mazmuniy maydon esa ko‘pincha aniq ma‘lumotlarga asoslanib, komponent tahlil yordamida, izohli lug‘atlar yoki umumiy me‘yorlardan foydalanib tuziladi. Ba‘zi hollarda individual va tasodifiy assotsiatsiyalarga ham asoslanishi mumkin. Ushbu individuallik va tasodifiylik mazmuniy maydonda komponent tahlil bilan almashtiriladi. Assotsiativ maydon chegaralanmaganligi bois assotsiativ guruhlarining qanday tuzilishi shaxsning borliq, olam haqidagi tushunchalariga bog‘liq bo‘ladi”⁵.

Keltirilgan maydon tushunchalarining farqini aniqlashda, aytish mumkinki, mazmuniy maydon tilning kognitiv xarakteristikasini anglatadi, assotsiativ maydon esa shaxsning fikrlash jarayonini, ong darajasini ta‘riflaydi. “Mazmuniy maydon til vositasi, assotsiativ maydon esa shaxs tafakkurini tadqiq etish vositasi hisoblanadi. Assotsiatsiyalar esa shaxs ongida va ong ostida to‘plangan tushunchalarni aks ettiradi hamda ichki – ongosti aloqalarni yuzaga chiqishini ta‘minlaydi”⁶.

Leksemalarni yaqin periferiyaga kiritish mezonlari quyidagilardan iborat: yadro til birliklariga nisbatan kamroq chastotalilik, bir ma‘nolilik, yetarlicha umumlashgan, stilistik neytral ma‘no, kontekstga minimal bog‘liqlik.

Uzoq periferiyaning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: past chastotalilik, noaniqlik, uzoq periferiya zonasidagi asosiy ma‘nolar polisemantik leksemalarning bosh ma‘nolariga tegishli emas; boshqa leksik-semantik guruhlar va leksik-semantik sohalarga mansub chegaralovchi emotsional, stilistik sema, kontekstga semantik qaramlikning mavjudligi.

Ekstremal periferiya birliklari juda past chastotali, periferik seme-temporal, funktsional, tasodifiy, stilistik odatiylikning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Til birliklarining leksik-semantik sohaning o‘ta chetiga mansubligining eng muhim ko‘rsatkichi, masalan, “Chastotalar lug‘ati”da ularning yo‘qligidir.

“Maydon tuzilishi” nomli monografiyada I.A.Sternin maydonning xususiyatlarini quyidagicha umumlashtiradi: Maydon – bu strukturaviy munosabatlar bilan bog‘langan elementlarning inventarizatsiyasi”. Maydonni tashkil etuvchi elementlar semantik umumiylikka ega va tilda yagona vazifani bajaradi. Maydon bir xil va geterogen elementlarni birlashtirishi mumkin. Maydon tuzilishida mikromaydonlar ajralib turadi. Maydonning bir qismi sifatida yadro va periferik tarkibiy qismlar ajralib turadi. Yadro dominant komponent atrofida birlashtirilgan. Periferiya esaqatlam tashkil etish xususiyatiga ega Yadro tarkibiy qismlari soha funktsiyalarini bajarish uchun eng ixtisoslashgan, tizimli ravishda qo‘llaniladi, soha funktsiyasini eng aniq bajaradi, boshqa tarkibiy qismlarga nisbatan eng ko‘p uchraydi

⁵ Yuqorida keltirilgan manbaa.

⁶ Абрамов В.П. Теория ассоциативного поле как самоорганизующаяся система. Вестник Башкирского университета. № 3, Том 14-Наука, 1976.

va soha uchun majburiydir. “Maydon va periferiya o‘rtasida maydon tomonidan bajariladigan funktsiyalarni taqsimlash amalga oshiriladi, funktsiyalarning bir qismi yadroga, ba’zilari esa periferiyaga o‘tkaziladi. Maydon tarkibiy qismlari bir maydonning yadrosiga va boshqa maydonning periferiyasiga tegishli bo‘lishi mumkin va aksincha. Turli maydonlar qisman bir-birining ustiga o‘rnatiladi va asta-sekin o‘tish zonalarini hosil qiladi.

Lug‘atga xos tizimli tabiatning namoyon bo‘lishi – bu turli xil semantik assotsiatsiyalarni ajratib ko‘rsatish orqali uni tavsiflashning asosiy qobiliyatidir, masalan: sinonimik qatorlar, leksik-semantik guruhlar, leksik-semantik sathlar, leksik-frazeologik sathlar, shuningdek, assotsiativ guruhlar.

Leksik mikrotizimlarni farqlash mezonini quyidagi xususiyatlardir:

- 1) leksemalar orasidagi bog‘lanishlarning lisoniy/nolisoniy shartliliigi;
- 2) mikrotizim ichidagi strukturaviy munosabatlar turi;
- 3) guruhlash identifikatorining (nomining) joylashuvi va turi.

Quyida guruhlashning asosiy turlarini ko‘rib chiqamiz.

Sinonimik qator – bitta asosiy so‘z, ya‘ni dominant so‘z atrofida birlashgan sinonimlar guruhi. Dominant so‘z eng umumiy ma‘noga ega bo‘lib, u odatda ma‘lum kontekstlarda boshqa sinonimlarni almashtirish qobiliyatini o‘zida mujassam etgan stilistik jihatdan uslublararo qo‘llanadigan birlikdir.

“Sinonimik qator, boshqa til shakllanishlari singari tizimli xususiyatga ega”ligi birinchi marta Yu.D. Apresyan tomonidan qayd etilgan. Sinonimik qator markaz (yadro) va periferiyadan iborat. Yu.N. Denisovning fikricha, sinonimik birikmalarga leksik-semantik guruhlardagi so‘zlarning leksik-semantik bog‘lanishlarining alohida turi sifatida qaraladi.

Leksik-semantik guruh – bu “nutqning bir qismiga oid so‘zlarning katta guruhi bo‘lib, unda nafaqat umumiy grammatik sema, balki kamida bitta umumiy toifali leksik sema ham mavjud. Bu sema guruhning semantik asosini tashkil qiladi va har bir alohida so‘zda differensial semalar yordamida sayqallanadi. Ular tarkibidagi birliklarning korrelyatsiyasining asosiy turi semantik qarama-qarshiliklardir.

Leksik-semantik guruhni tanlash tilning leksik tarkibining tizimli xususiyatini aniqlash usullaridan biridir. Leksik-semantik maydon – umumiy tushuncha (sema) bilan birlashtirilgan bir yoki bir nechta nutq qismlarining ko‘p sonli so‘zlari yig‘indisi. Maydon nomi, qoida tariqasida, sun‘iy xarakterdagi (ya‘ni barqaror bo‘lmagan) ibora bo‘lib, bir tushuncha atrofida birlashtirilgan ma‘lum bir tushunchani nomlaydi. Masalan, avtomobil, trolleybus, velosiped, paroxod, kema, taksi, tramvay, poezd va boshqalar - “transport vositalari”; yil, soat, daqiqa, soniya, oy, hafta, lahza, yoz, qish, asr va boshqalar - “vaqt o‘lchovlari nomlari”.

Bu murakkab leksik mikrotizim bo‘lib, so‘zlarni semantik printsipga ko‘ra birlashtiradi va o‘ziga xos maydon tuzilishini shakllantiradi. Leksik-semantik maydon mikromaydonlardan iborat. Leksik-semantik maydon quyidagi strukturaviy xususiyatlarga ega: elementlarning o‘zaro bog‘liqligi, ularning tartiblilik va ierarxiyasi. Bundan tashqari, leksik-semantik maydonni boshqa bir qator til tizimlaridan ajratib turadigan bir qator xususiyatlar mavjud va ular quyidagicha: Aniq chegaralarning yo‘qligi, uzluksizligi, ochiqligi, boshqa sohalar bilan o‘zaro ta’siri, bo‘shliqlarning mavjudligi, assimetrik qurilish, avtonomiya, mustaqillik, semantik tizim”.

Leksik-semantik sathning identifikatori har doim maydondan tashqarida bo‘ladi va qoida tariqasida, umumiy tushunchani bildiruvchi ibora bo‘lib, unga nisbatan sohaning barcha a’zolari tur tushunchalari hisoblanadi. Leksik-semantik sath bir qator zamonaviy ilmiy ishlarda, xususan A.A.Edalina, Kurenkova, Moiseeva, Nikulshina, Polyakova va Tilloevalar tadqiqotlarida o‘rganish ob’ekti hisoblanadi.

Leksik-frazeologik maydon leksik-semantik sathga tegishlidir. Lingvistik asarlarda leksik va frazeologik tizimlar o‘rtasidagi munosabatlar masalasi noaniqligicha qolmoqda. E.A. Nojin leksik va frazeologik birliklar bir sathga tegishli bo‘lishi mumkin degan fikrni ilgari suradi. U leksik-frazeologik semantik maydonlarni yaratish faoliyatini real deb hisoblaydi, chunki leksika va frazeologiyani semantik guruhlar bitta, ya’ni umumiy tushunchalarning aksariyati lug‘at va frazeologiyani ma’lum doiralarga to‘g‘ri keladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, umumiy sema orqali birlashgan leksik va frazeologik birliklar turli gap bo‘laklari leksemalari va turli tipdagi frazeologik birliklarni o‘z ichiga olgan leksik-frazeologik sathni tashkil qiladi. Sath doirasida leksik-semantik va leksik-frazeologik mikromaydonlar ajralib turadi, ular o‘z navbatida sinonimik qatorlar va antonimik juftlarni o‘z ichiga oladi.

Tematik maydon – bu bir xil voqelikka aloqador ko‘p sonli so‘zlar, iboralar va frazeologik birliklar, nutqning turli qismlari birliklarini o‘z ichiga oladi. Masalan, tematik guruhlar, jumladan sport, qishloq xo‘jaligi, sanoat, hayot, san’at va boshqalar. F.P.Filin “tematik guruh doirasida bir leksemaning boshqasiga almashtirilishi butun guruhning leksik ma’nosining o‘zgarishiga yoki yo‘qolishiga olib kelmaydi, degan fikrni ilgari suradi. Bu esa ushbu assotsiatsiyadagi leksemalar o‘rtasida semantik bog‘lanishlar yo‘qligini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Bugungi kunga qadar o‘zbek tilshunosligi miqyosida milliy psixolingvistika maktabi shakllanmaganligi bu sohada olib borilajak ilmiy izlanishlar uchun keng imkoniyatlar ochishi barobarida soha rivoji uchun fundamental tadqiqotlarni jahon

andozalari darajasiga yuksaltirishdek ustuvor vazifani qo'ydi. Ta'kidlab o'tish joiz, psixolingvistika sohasida ilmiy tadqiqot olib borayotgan o'zbek olimlari asosan rus psixolingvistik maktabining nazariy qarashlariga tayanadilar, bu esa begona madaniyat va unga xos til xususiyatlari negizida rivojlangan psixolingvistik nazariyalarni moslashtirish va takomillashtirish, xususan o'zbek tilida so'zning psixolingvistik ma'nolarini aniqlashning psixolingvistik qoliplarini yaratish, til jarayonlari hamda ularning tafakkur mexanizmlariga ta'sirini chuqurroq tushunishga yordam berishi mumkin bo'lgan tadqiqotlar uchun istiqbolli soha ekanligidan dalolat beradi.

REFERENCES

1. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -T.: O'ME, 2002. – B. 19.
2. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883,-С. 67.
3. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М., 1977. – 696 с
4. Балли Ш. Общая Лингвистика и вопросы французского языка,-М., 1955
5. Rahmonova, S. (2024). THE REFORMS IMPLEMENTED IN NEW UZBEKISTAN ARE THE FOUNDATION OF THE THIRD RENAISSANCE. *Modern Science and Research*, 3(2), 394-399.
6. Qizi, R. S. S., Shukhratovna, T. S., & Karamatovna, M. A. (2024). Implementation of Education and Protection of Children's Rights in the age of Technology. *SPAST Reports*, 1(7).
7. Рахмонова, С. (2024). HARMONY OF EDUCATION AND TRAINING. *Журнал универсальных научных исследований*, 2(5), 366-375.